

НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ЦЕНТР ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ

Кафедра історії та мовознавства

Л. М. Близнюк

**СИСТЕМА ФОНЕМ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ.
АРТИКУЛЯЦІЙНО-АКУСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА
ГОЛОСНИХ І ПРИГОЛОСНИХ ФОНЕМ**

Конспект лекції

з дисципліни

«ВСТУП ДО МОВОЗНАВСТВА»

Харків – 2019

Близнюк Л. М. Система фонем сучасної української літературної мови. Артикуляційно-акустична характеристика голосних і приголосних фонем: Конспект лекції. – Харків: УкрДУЗТ, 2019. – 22 с.

Конспект лекції підготовлений відповідно до програми навчального курсу «Вступ до мовознавства» і є складовою даного навчально-методичного комплексу.

У конспекті лекції розглядається питання класифікації системи голосних і приголосних звуків сучасної української літературної мови, їх акустична та лінгвістична характеристика, позиції та диференціація.

Бібліографія: 8 назв.

Конспект лекції розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри історії та мовознавства 27 грудня 2018 р. протокол № 5.

Рецензент

доц. С. І. Нешко

Л. М. Близнюк

СИСТЕМА ФОНЕМ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ.
АРТИКУЛЯЦІЙНО-АКУСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА
ГОЛОСНИХ І ПРИГОЛОСНИХ ФОНЕМ

*Конспект лекції
з дисципліни
«ВСТУП ДО МОВОЗНАВСТВА»*

Відповідальний за випуск Близнюк Л. М.

Редактор Решетилова В. В.

Підписано до друку 11.02.19 р.

Формат паперу 60x84 1/16. Папір писальний.

Умовн.-друк. арк. 1,0. Тираж 50. Замовлення №

Видавець та виготовлювач Український державний університет
залізничного транспорту,
61050, Харків-50, майдан Фейербаха, 7.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6100 від 21.03.2018 р.

ВСТУП

Будь-яка мовна одиниця (морфема, слово, речення) передається через звукове вираження. Звукове вираження – це матеріальна оболонка мови. Матеріальна звукова форма мови є об'єктом фонетики.

Фонетика (від гр. *phone* «голос, голосовий звук», *phônētikōs* «звуковий») – наука, яка вивчає звуки мови.

Об'єктом вивчення фонетики є не тільки окремо взяті звуки, а й закономірності їх поєднання (сполучуваність), фонетичні процеси (вплив позиції звука у слові та сусідства інших звуків на його звучання), природа й структура складу, а також наголос та інтонація.

Звук – найкоротша частина мовленнєвого потоку. Фонема – найменша структурна одиниця звукової будови мови, вона може виявлятися у звуковому потоці у кількох виявах, характеристику яких буде подано нижче.

ПЛАН

- 1 Лінгвістичний аспект у вивченні звуків. Акустична характеристика звуків мови. Голосні та приголосні.
- 2 Класифікація голосних та приголосних.
- 3 Асиміляція приголосних.
- 4 Фонема і звук. Диференційні та інтегральні ознаки фонем.
- 5 Позиції фонем.
- 6 Спеціальні знаки фонетичної транскрипції.

1 ЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ У ВИВЧЕННІ ЗВУКІВ. АКУСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗВУКІВ МОВИ. ГОЛОСНІ ТА ПРИГОЛОСНІ

Мовлення є доступним для сприйняття завдяки матеріальній **вираженості** власних знаків. Ці знаки – звукові (при усному спілкуванні) та графічні (при письмовому). Саме тому вивчення звукової складової мови є невід'ємною частиною мовознавства. Цей розділ називається фонетикою.

Фонетика (з гр. phone – «звук», «звучання») – це розділ мовознавства, в якому вивчають звуковий склад мови. Звуковий устрій мови посідає особливий ярус в її структурі, а тому фонетика – це особливий розділ мовознавства, що має власний особливий предмет. Не розуміючи фонетику, неможливо зрозуміти як сучасне письмо, так і граматику.

Звук людської мови – явище матеріальне (фізичне), а тому йому властиві ті самі ознаки, що і будь-якому звукові взагалі. Фонетика пов'язана з такими нелінгвістичними дисциплінами, як фізика, анатомія, фізіологія і психологія (мовленнєва діяльність людини є частиною її психічної діяльності). Згідно з цим звуки мовлення вивчають у трьох аспектах: фізичному, фізіологічному і лінгвістичному.

Фізичний (акустичний) аспект звука виявляється у його звучанні, завдяки якому мовлення може передаватися і сприйматися. Зважаючи на фізичну природу звука, його визначають як коливання пружного середовища (повітря).

Фізіологічний (біологічний) аспект включає репродуктивний компонент (творення звуків апаратом мовлення) і перцептивний компонент (сприймання звуків слуховим апаратом).

Лінгвістичний (соціальний, функціональний, мовний аспект) полягає у розгляді звуків з точки зору їх функціонального навантаження. Цей аспект звука (фонему) вивчає фонологія. Оскільки фізіологічний аспект дослідження звуків має два вияви — репродуктивний (артикуляційний) і перцептивний, деякі мовознавці розрізняють акустичну, артикуляційну і перцептивну фонетику.

Звуки реалізуються в усному мовленні, а для передавання їх на письмі використовують букви (літери). Проте звук і буква не тотожні. Літери пишуть, друкують і читають, а звуки вимовляють і чують. Букви жодного алфавіту не є точними відповідниками звуків. Для запису звуків застосовують квадратні дужки: [].

1.1 Акустична характеристика звуків мови

Як фізичне явище звук мовлення утворюється внаслідок коливання голосових зв'язок та взаємодії надгортанних органів і порожнин під впливом струменя видихуваного повітря. Значно

рідше звуки можуть вимовлятися на основі струменя вдихуваного повітря. У зв'язку з цим усі звуки мовлення поділяються на **експірати** (творються при видиху) та **інспірати** (творюються на вдиху). Експірати характерні для всіх мов, а інспірати утворюються тільки в окремих. Звуки людського мовлення, як і будь-які інші звуки, мають такі акустичні параметри: висота, сила, довгота, тон, шум, тембр.

Висота звука залежить від частоти коливань, тобто від кількості коливань голосових зв'язок за одиницю часу, і вимірюється в герцах (1 Гц – одне повне коливання за секунду). Людське вухо сприймає коливання від 16 до 20 000 Гц. Голосові зв'язки здатні утворювати звуки висотою від 80 (найнижчий бас) до 1300 Гц (найвище сопрано). Різні звуки мають неоднакову висоту. Завдяки зміні висоти звуків у межах складу деяких мов здійснюється наголошування. Такого типу наголос називають музичним.

Сила звука. Вона визначається амплітудою (розмахом) звукового коливання: чим більший розмах коливання, тим сильніший, інтенсивніший звук. Одиницею вимірювання сили (інтенсивності) звука є бел (Б), його десята частка – децибел (дБ). Ця одиниця логарифмічна, тому зростання сили звука на один децибел означає збільшення його інтенсивності в 1,26 раза. Чим голосніше говорить людина, тим вищою є сила звука.

Довгота звука. Залежить вона від часу його звучання. Довготу звука вимірюють у мілісекундах (мс) або сигмах (тисячних частках секунди). Звуки розрізняються довготою (тривалістю) в багатьох мовах. Довгота є супровідною ознакою динамічного наголосу. Так, в українській мові наголошений голосний у 2-3 рази довший від ненаголошеного. Довгота звука є також основою кількісного, або довготного, наголосу, який властивий, зокрема, індонезійській мові.

Тон і шум. Звукові коливання бувають рівномірними, тобто наступне коливання дорівнює попередньому, і нерівномірними. У результаті рівномірних коливань голосових зв'язок утворюються тони, або основні тони. Вони властиві звукам стійкої висоти. Неритмічні коливання, які виникають унаслідок подолання вдихуванним повітрям певних перешкод у мовленнєвому апараті, є основою утворення шумів. Вони властиві звукам з нестійкою

висотою. Чисто тональними звуками є голосні, чисто шумними – глухі приголосні, в утворенні яких голосові зв'язки участі не беруть. Існує ще дві групи звуків, у яких наявні водночас і тон, і шум: шумно-тональні звуки (дзвінкі приголосні, у яких шум переважає над тоном) і тонально-шумні звуки (сонорні приголосні, у яких тон переважає над шумом).

Тембр. Звук є складним утворенням, єдністю спектрів різних звукових коливань. Кожен звук складається з основного тону, який у різних людей є різним, а в різних звуках, що вимовляються однією людиною, – приблизно однаковим. Ще одним компонентом звука є обертони, (або гармоніки) – нашарування на основний тон, вищі від нього в набагато разів. Обертони виникають внаслідок коливання частин голосових зв'язок (половина, чверть і т.д.) і завжди є слабшими за основний тон. Крім основного тону і обертонів, звук складається з кількох (до чотирьох) додаткових тонів (формант, або формантних зон) – груп, частот звукових коливань. Додаткові тони звука утворюються внаслідок явища резонансу – посилення, відбиття основного тону у надгортанних порожнинах (резонаторах) апарату мовлення. Зміна форми та обсягу резонаторів і дає різні додаткові тони для різних звуків. У приголосних звуках до додаткових тонів додаються ще й шуми. Отже, тембром є своєрідне поєднання основного тону, його обертонів та додаткових тонів.

Висота, сила, довгота, тон і шум, тембр дають змогу з'ясувати фізичну специфіку кожного звука, акустично розрізнити їх. Ці параметри характерні для звуків усіх мов світу, але в різних мовах вони виявляються неоднаково. Апарат мовлення людини здатен утворювати звуки всіх мов, які вона опанувала, може породжувати не лише мовлення, а й спів, передавати різноманітні звуки природи.

2 КЛАСИФІКАЦІЯ ГОЛОСНИХ ТА ПРИГОЛОСНИХ

З акустичного погляду всі звуки мови поділяються на голосні й приголосні, які розрізняються співвідношенням голосу (тону) і шуму. Якщо голосні складаються з чистого голосу і шуму в них немає, то приголосні складаються з голосу і шуму або лише шуму.

Отже, голосні – це тональні звуки. Приголосні обов'язково містять у собі шум. Співвідношення голосу і шуму в різних групах приголосних залежить від їх природи.

Голосні та приголосні розрізняються й за артикуляційними характеристиками. Так, при творенні голосних у мовленнєвому апараті немає перешкоди, так що струмінь повітря проходить вільно. При творенні приголосних видихуваному повітрю доводиться долати перешкоди. Різною є і м'язова напруга: при творенні приголосних вона є значно більшою. Крім того, у творенні голосних беруть участь інші м'язи, ніж у творенні приголосних: у першому випадку ті, які служать для відкривання рота, а в другому ті, які служать для закривання рота.

Голосні та приголосні розрізняються і функціонально. Особлива функція голосних полягає в тому, що вони є вершиною складу, тобто складотворчими. Правда, ця ознака не є абсолютною. У деяких мовах складотворчими є й сонорні приголосні. Однак загалом голосні мають більшу складотворчу силу.

2.1 Голосні звуки

Відмінності між окремими голосними звуками полягають в особливостях типового для кожного з них тембру. Найпоширенішою класифікацією голосних є артикуляційна, тобто за ступенем просування язика вперед або назад і ступенем його підняття при творенні. За цими ознаками голосні поділяються на **голосні переднього, середнього та заднього рядів і низького, середнього та високого піднесення.**

2.1.1 Класифікація голосних

В українській мові шість голосних: **а, о, у, і, и, е.** Залежно від положення язика голосні характеризуються за місцем артикуляції і ступенем підняття язика. Якщо при вимові звука язик посунений наперед і піднімається до переднього піднебіння, утворюються **голосні переднього ряду ([і], [и], [е]).**

Якщо ж при вимові голосних язик зосереджений у задній частині рота і піднімається до м'якого піднебіння, утворюються

голосні заднього ряду ([a],[o],[y]). Ступінь підняття залежить від того, якою мірою спинка язика піднімається до піднебіння.

Якщо спинка язика піднята вгору найвище, утворюються **голосні високого підняття** ([i], [y]).

Трохи нижче піднімається язик при вимові **голосного високо-середнього підняття** [и].

Ще нижче – при утворенні **голосних середнього підняття**: [e], [o]. Майже не піднімається язик при вимові **голосного низького підняття** [a].

Щодо участі губ голосні поділяються на **неогублені, або нелабіалізовані, й огублені, або лабіалізовані**. **Огубленими, або лабіалізованими**, називаються голосні, при вимові яких губи заокруглюються й витягуються вперед. Це голосні [o] та [y].

При вимові **неогублених, або нелабіалізованих**, губи нейтральні. При цьому утворюються всі інші голосні: [a], [e], [и], [i]. За артикуляційними ознаками всі голосні української мови показано у вигляді такої схеми:

Артикуляційна схема голосних

Підняття	Передній ряд	Середній ряд	Задній ряд
Високе	І		У
Високо-середнє	И		
Середнє	Е		О
Низьке			А

За положенням м'якого піднебіння при артикуляції голосні поділяються на **ротові й носові**. При творенні **ротових** м'яке піднебіння підняте і закриває прохід повітря в ніс, а при творенні **носових** м'яке піднебіння опущене і повітря проходить у ніс. Носові голосні є в польській (*bedę -буду, dziekuje -дякую, pięć -п'ять, pieniądze -гроші, ręczka -ручка, rąbac -рубати*), французькій (*monde [mod] -світ, penser [päse] -думати, pain [pә]-хліб*), португальській (*fim [ft]-кінець, bom [bo] -добрий*) та інших мовах. Особливо багато носових у мові гінді, де кожному чистому голосному, відповідає носовий: [a] - [ã], [a] - [ã], [i] - [ĩ], [ɪ] - [ɪ̃] та ін. Система голосних називається **вокалізмом**.

2.2 Класифікація приголосних звуків

В українській мові 32 приголосні звуки, які характеризуються і класифікуються за такими ознаками:

- 1) за участю голосу й шуму в їх творенні;
- 2) за місцем творення;
- 3) за способом творення;
- 4) за наявністю або відсутністю м'якості.

2.2.1 Класифікація приголосних за участю голосу й шуму

За участю голосу й шуму в утворенні приголосних, тобто за роботою голосових зв'язок, приголосні поділяються на **сонорні і шумні**, а шумні в свою чергу на **дзвінкі і глухі**.

Сонорні – звуки, в яких голос переважає над шумом, їх дев'ять: [в] [й] [р] [р'] [м] [н] [н'] [л] [л'].

Дзвінкі – звуки, в яких шум переважає над голосом, їх 11: [б] [д] [д'] [з] [з'] [дз] [дз'] [ж] [дж] [Г] [Г].

Глухі – звуки, які складаються тільки з шуму, а голос в їх творенні взагалі відсутній, глухих звуків в українській мові 12: [п] [т] [т'] [с] [с'] [ц] [ц'] [ш] [ч] [к] [х] [ф].

Дзвінкі та глухі приголосні становлять пари:

[б] - [п]; [д] - [т]; [д'] - [т']; [з] - [с]; [з'] - [с'];
[дз] - [ц]; [дз'] - [ц']; [ж] - [ш]; [дж] - [ч]; [Г] - [к];

Але! Звук [ф] не має парного дзвінкого звука, тому що звук [ф] не український, а запозичений з грецької мови.

Крім того, за характерним шумом серед приголосних виділяють:

а) шиплячі: [ж],[ш],[ч][дж]; б) свистячі: [з],[с],[ц],[дз],[дз'].

2.2.2 Класифікація приголосних за місцем творення

За місцем творення (за активним мовним органом, що бере участь в утворенні звука) приголосні поділяються на **губні, язикові (передньоязикові, середньоязикові, задньоязикові), глоткові, або фарингальні**.

Губні приголосні творяться в результаті зближення нижньої губи з верхньою або верхніми зубами, їх п'ять: [б],[п],[в],[м],[ф].

Передньоязикові приголосні творяться в результаті зближення передньої частини язика із зубами або переднім піднебінням, таких приголосних в українській мові 22: [д][д'], [т][т'], [з][з'], [дз][дз'], [ц][ц'], [ж], [ш], [дж], [ч], [р][р'], [л][л'], [н][н'].

Середньоязикові приголосні творяться в результаті зближення середньої частини язика з середнім піднебінням, такий приголосний в українській мові один – [j].

Задньоязикові приголосні творяться в результаті зближення задньої частини язика із заднім піднебінням, їх в українській мові три: [г][к][х].

Глоткові (фарингальні) приголосні творяться в результаті зближення кореня язика із задньою стінкою глотки, в українській мові один глотковий приголосний – [г].

2.2.3 Класифікація приголосних за способом творення

За способом творення шуму, тобто за характером перепони, утвореної на шляху видихуваного струменя повітря, приголосні поділяються на **зімкнені, щілинні, зімкнено-щілинні (афrikати) і дрижачі.**

Зімкнені приголосні творяться при щільному зімкненні (дотику) мовних органів, яке розривається видихуванним струменем повітря. Зімкнені приголосні поділяються на:

- **ротові** приголосні, при творенні яких після розірвання зімкнення струмінь повітря виходить через рот, таких приголосних вісім: [б][п][д][д'] [т][т'] [Г][к];

- **носові** приголосні, при творенні яких після розірвання зімкнення струмінь повітря виходить через рот і через ніс, таких приголосних в українській мові три: [м][н][н'].

- **щілинні** приголосні творяться при наближенні мовних органів до вузької щілини, таких приголосних в українській мові 13: [в],[ф],[з][з'],[с][с'],[ж],[ш],[j],[г],[х],[л],[л'].

Зімкнено-щілинні приголосні (афrikати) – це приголосні, при утворенні яких мовні органи утворюють зімкнення, яке не проривається, а переходить у коротку щілину, їх шість: [ч],[ц][ц'],[дз][дз'],[дж].

Дрижачі приголосні творяться в результаті вібрування кінчика язика до переднього піднебіння, таких приголосних два: [p][p'].

2.2.4 Класифікація приголосних за твердістю/м'якістю

За наявністю або відсутністю пом'якшення (палаталізації) приголосні поділяються на м'які та тверді. Термін **палаталізація** пояснюється артикуляцією цих приголосних, оскільки пом'якшення виникає внаслідок додаткового підняття середньої спинки язика в напрямку до твердого піднебіння (лат. *palatum* – тверде піднебіння). **Тверді приголосні** (24) [б] [п] [в] [м] [ф] [ж] [ч] [ш] [дж] [г] [к] [х] [ґ] можуть бути напівпом'якшеними: [б'] [п'] [в'] [м'] [ф'] [ж'] [ч'] [ш'] [дж'] [г'] [к'] [х'] [ґ']. Тверді приголосні [д] [т] [з] [с] [ц] [дз] [н] [р] [л] утворюють пари за твердістю/м'якістю. М'які приголосні (вісім) [д'] [т'] [з'] [с'] [ц'] [дз'] [н'] [р'] [л'] утворюють пари за твердістю/м'якістю. **М'який приголосний** [j] не має парного твердого. **Увага!** Після твердих приголосних, що не мають парних м'яких – [б], [п], [в], [м], [ф], [ж],[ч], [ш], [дж], [г], [к],[х], [ґ], не пишеться м'який знак.

2.2.5 Вимова м'яких приголосних

М'якими в будь-якій позиції можуть бути лише приголосні [д'], [дз'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [j]: *[ка́жут']*, *[колу́с']*, *[де́н']*, *[блі́з'ко]*. **Але!** перед голосним [и] приголосні завжди тверді *[дим]*, *[тин]*.

Приголосний [р'] буває м'яким тільки перед голосним: *ряд* [p'ad], *крюк* [kr'uk].

Приголосні [б'], [п'], [в'], [м'], [ф'], [ж'], [ч'], [ш'], [дж'], [г'], [к'], [х'], [ґ'] бувають лише пом'якшеними частіше — перед [і], рідше — перед іншими голосними: *вітер* [v'iter], *білий* [b'ілий], *гірський* [g'ірс' кій], *щільно* [шч'іл'но] *збіжжя* [з'б'іж':а], *піддашшя* [п'іддаш':а], *бюро* [б'урó].

Приголосні [з'], [с'], [дз'], [ц'] перед м'якими й пом'якшеними приголосними переважно вимовляються м'яко: *кузня* [ку́з'н'а], *свято* [с'в'áто], *цвях* [ц'в'ах], *спів* [с'п'ів].

3 АСИМІЛЯЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ

Асиміляція (лат. *assimilatio* – уподібнення) приголосних – це артикуляційне уподібнення звуків один до одного. Залежно від того, в якому з двох звуків, що уподібнюються, відбуваються зміни, розрізняється асиміляція **прогресивна і регресивна**.

Прогресивною називається така асиміляція, коли попередній звук впливає на наступний, а якщо наступний звук впливає на попередній, то це **регресивна** асиміляція.

Для сучасної української літературної мови характерною є регресивна асиміляція. Наприклад, у слові *вогкий* (/вогкий/, [вохки'ї]) відбулася сучасна часткова регресивна асиміляція за глухістю: [гк]→[хк]. Приклади прогресивної асиміляції знаходимо в історії розвитку української мови. Зокрема, у слові *бджола* (із *бчела бьчела*) відображено прогресивну асиміляцію за дзвінкістю.

За характером змін асиміляція приголосних буває за **місцем і способом творення, твердістю, м'якістю, участю голосу (глухістю, дзвінкістю)**.

Для сучасної української літературної мови характерною є **асиміляція за дзвінкістю**: парний глухий шумний приголосний під впливом наступного парного дзвінкого шумного приголосного змінюється на дзвінкий. Наприклад: [молод~~џ~~ба'], [р~~џ~~утза'к], [йа'г~~џ~~е], [о'з~~џ~~де].

Асиміляція за глухістю не властива сучасній українській літературній мові, для якої характерне збереження дзвінкості приголосних у кінці слова та перед іншими приголосними в префіксах та середині слова. Однак така асиміляція все ж відбувається в таких випадках:

- у словах *вогко, легко, кігті, нігті, дігтяр* та похідних від них відбувається асиміляція звука [г] під впливом наступного глухого [к]: [во'хко], [поле'хк'іс'тџ], [дџо'хтџу];

- префікс та прийменник з перед наступними глухими приголосними оглушується: [с~~џ~~ка'зки], [спи^ета'ти] (у прийменнику *із* такої асиміляції немає: [із~~џ~~ка'зки]);

- у префіксі *роз-* кінцевий з перед наступними глухими приголосними (крім [с], [сџ]) при нормальному і швидкому темпі мовлення зазнає асиміляції за глухістю, наприклад: [роспи^ета'ти],

[росказа'ли] (однак [розси'пати]). При повільному темпі мовлення така асиміляція не відбувається.

У префіксі **без-** асиміляція з перед наступними глухими приголосними допускається тільки при швидкому темпі мовлення (при нормальному та повільному не відбувається). У всіх інших префіксах та в середині слів дзвінкий приголосний перед наступними глухими не оглушується.

Асиміляція приголосних за м'якістю відбувається у тому випадку, якщо приголосні [д], [т], [з], [с], [ж], [ц], [л], [н] опиняються перед м'якими цієї ж групи ([дʲ], [тʲ], [зʲ], [сʲ], [жʲ], [цʲ], [лʲ], [нʲ]): [воли'н'сʲкй], [сʲого'д'нʲй], [д'лʲа_нʲо'го].

За місцем і способом творення найбільш поширена асиміляція при збігові свистячих і шиплячих приголосних.

Свистячі уподібнюються наступним шиплячим: [бе^нжшо'ўній], [при^в'і'жши], [ж_ʒе^нре^нла'], [зан^нці'ш:и].

Шиплячі приголосні перед наступними свистячими стають свистячими: [бе^нре'сʲа], [зва'з'сʲа], [у_кни'з'цʲй], [м'із:е^нрнʲа'тами₁].

Значна кількість слів (наприклад, *знання, зілля, насіння, життя* тощо) відображає наслідки історичної асиміляції за місцем і способом творення звука [й] попереднім приголосним. Зокрема, у слові *знання* (/знан^нца/, [знан^н:а']) відбито наслідки історичної повної прогресивної асиміляції за місцем і способом творення: звук [й], який був на місці сучасного звука [нʲ], уподібнився до попереднього звука: [нʲй]→[нʲнʲ]→[нʲ:] (/нʲнʲ/). Звук [нʲ] фонематизувався, і тепер на фонологічному рівні у цьому слові є дві однакові фонемі, які реалізуються в одному довгому звукові.

4 ФОНЕМА І ЗВУК. ДИФЕРЕНЦІЙНІ ТА ІНТЕГРАЛЬНІ ОЗНАКИ ФОНЕМИ

Фонема — найменша одиниця мови, яка не має власного значення і виконує функцію розрізнення значення морфем та словоформ, будучи їх будівельним матеріалом. Фонема є функціональним компонентом лише в межах значущих одиниць мови — у морфемах та словоформах. Поза ними вона не виконує

ніяких функцій. Оскільки фонemi втілюються в конкретних звуках, останні теж мають певне функціональне навантаження.

Для фонemi і звука характерні такі відмінності:

1) звук є ширшою одиницею, а фонема — вузкою. Якщо звук становить усе звукове утворення, то фонема — тільки його частину, тобто спільне для артикуляції всіх мовців ядро. Відмінна периферія звукового утворення, різна у різних людей, до складу фонemi не входить. Звук охоплює як ядро (фонему), так і індивідуальну периферію;

2) фонема є величиною соціальною, а звук — індивідуальною. Фонemi спільні, однакові у всіх мовців, що належать до одного мовного колективу, а звуки кожна людина вимовляє по-своєму. Водночас звук є виразником фонemi, тому його індивідуальність має свої межі: індивідуальні розбіжності варіації звука не можуть порушувати єдність фонемного ядра. Отже, межі індивідуального варіювання звуків, що виражають певну фонему, визначаються іншими фонемами — тобто звучання одної фонemi, як правило, не накладається на звучання іншої;

3) звук є одиницею мовлення, а фонема — одиницею мови. Будучи індивідуальною величиною, звук належить лише мовленню. У мові звуків немає — там наявні тільки фонemi. Останні, реалізуючись у звуках, існують також і в мовленні;

4) фонemi виконують розрізнявальну, конститутивну і перцептивну функції, а звуки лише конститутивну і перцептивну. Фонemi служать для розрізнення значущих одиниць мови. Розрізнення слів сум і шум можливе завдяки фонемам [с] і [ш]. Виконання ними цієї функції простежується у парі слів, які відрізняються тільки одним звуком. Така пара слів є мінімальною. Конститутивну функцію виконують і фонemi, і звуки: вони є будівельним матеріалом для морфем і слів. Оскільки звуки (і через них фонemi) сприймаються людським вухом, то вони виконують перцептивну функцію;

5) звук є величиною конкретною, а фонема — абстрактною. Звуки, на відміну від фонем, можна почути. Фонemi є завжди узагальненням конкретних, індивідуальних звуків;

6) звук є залежною одиницею, а фонема — незалежною. Звук може змінюватися залежно від його позиції в слові, оточення. Якщо звуки точно передають за допомогою фонетичної

транскрипції, то фонемі відтворюють у фонематичній транскрипції. Фонема і звук є явищами різного функціонального навантаження і різних рівнів. Фонемі являють собою одиниці мови, а звуки характерні лише для мовлення.

4.1 Диференційні та інтегральні ознаки фонем

Фонемі властиві диференційні (розрізнявальні) і недиференційні (нерозрізнявальні, інтегральні) ознаки.

Диференційні ознаки (від лат. *differentia* «різниця, відмінність») – ознаки фонемі, за якими розрізняють значення слів чи морфем.

Недиференційні, або інтегральні, ознаки (від лат. *integralis* «нероздільно пов'язаний з цілістю») — ознаки фонемі, які не розрізняють значень слів чи морфем.

Без інтегральних ознак фонема може обійтися, але без них не може існувати звук, у якому ця фонема втілюється. Однакові звуки різних мов можуть бути різними фонемами. Якщо в російській мові звуки [г] і [у] представляють одну фонему, то в українській і німецькій мовах — дві різні фонемі. Пор.: *грати* «виконувати щонебудь на музичному інструменті» і *грати* «переплетення металевих прутів, що використовують для загорожі», нім. *Hans* (чоловіче ім'я) і *Gans* «гусак, гуска». Якщо в українській мові окремими фонемами є [р] і [р'] (*рад і ряд* [р'ад]), то в білоруській мові є тільки одна фонема [р], оскільки там протиставлення [р] і [р'] немає. Отже, для того щоб встановити, належать певні звуки якоїсь мови до різних фонем чи є різновидами однієї фонемі, треба поставити їх в однакові умови вимови і з'ясувати, чи розрізняють вони смисл. Якщо розрізняють (за наявності навіть однієї пари слів), то це різні фонемі, якщо ні, то це представники однієї фонемі.

Диференційними ознаками фонем можуть бути:

1) ознаки за участю голосу і шуму (дзвінкість/глухість): *бір* [б'ір] — *пір* [п'ір], *зад* [зад] — *сад* [сад], *жал* [жал] — *шал* [шал];

2) ознаки за місцем творення (губність, передньоязиковість, задньоязиковість, гортанність тощо): *бук* [бук] — *сук* [сук], *бар* [бар] — *дар* [дар];

3) ознаки за способом творення (проривність, фрикативність, африкативність, зімкнено-прохідність, вібрантність, плавність тощо): *дим* [дим] — *зим* [зим], *рук* [рук] — *лук* [лук], *джміль* [джм'іл'] — *хміль* [хм'іл'];

4) твердість/м'якість: *стан* [стан] — *стань* [стан'], *син* [син] — *синь* [син'], *в'яз* [в'аз] — *в'язь* [в'аз'], *біла* [б'іла] — *біля* [б'іл'а]; рос. *мел* [м'эл] — *мель* [м'эл'], *вон* [вон] — *вонь* [вон'], *топ* [топ] — *топ'я* [топ'], *кров* [кроф] — *кровь* [кроф'].

У західноєвропейських (німецькій, англійській, французькій та ін.) мовах такої диференційної ознаки немає. В них твердість чи м'якість звуків є інтегральною ознакою;

5) короткість/довгота: англ. *sit* [sit] «сидіти» — *seat* [si:t] «місце для сидіння», *ship* [ʃɪp] «корабель» — *sheep* [ʃi:p] «вівця», тощо.

Із слов'янських мов розрізнення довгих і коротких голосних має чеська мова: *pas* [pas] «паспорт» — *pas* [pa:s] «пояс»;

б) назальність/неназальність: англ. *sin* [sɪn] «гріх» — *sing* [sɪŋ] «співати», польськ. *boh* [bɔk] «бік» — *bok* [bɔk] «гедзь».

7) відкритість/закритість голосних: фр. *fait* [fɛ] «факт» — *fee* [fɛ] «фея»; нім. *Ahre* [ɛ :gə] «колос» — *Ehre* [ɛ :gə] «честь».

5 ПОЗИЦІЇ ФОНЕМ

У мовленнєвому потоці фонем перебувають в різних позиціях. Ці позиції бувають сильними й слабкими.

Сильні позиції – позиції, в яких протиставлення і розрізнення фонем досягають повної сили.

Слабкі позиції – позиції, в яких протиставлення фонем неповне або зовсім зникає (нейтралізується). Для голосних сильна позиція – наголошена, слабка – ненаголошена. Так, наприклад, у слові *села* [села] фонема <e> знаходиться в сильній позиції, а в слові *село* [се"ло] – в слабкій.

У слабкій позиції часто відбувається нейтралізація (від лат. *neuter* «ні той, ні інший») двох чи більше фонем, тобто їх нерозрізнення, збіг в одному звукові:

	мене	[ме"не́]	кленок	[кле"но́к]
	мине		клинок	
рос.	во́лы	[ва́лы]	токовой	[тѣклавѝ́]
	ва́лы		таковой	
	ле́са	[л'э"са́]		
	ли́са			

Для приголосних сильною є позиція перед голосними і сонорними, а слабкою – перед іншими приголосними. Так, у слові *просити* фонема <с> знаходиться в сильній позиції, бо стоїть перед голосним, а в слові *просьба* ця сама фонема знаходиться в слабкій позиції і реалізується в звуці [з']. Фонема російської мови <г>, <к>, <з>, <с> у словах *голос*, *колос*, *зной*, *сниться* знаходяться в сильній позиції, бо стоять перед голосними і сонорними, а в словах *легкий* [л'ехк'ий], *к дому* [г дому], *сдать* [здат'] – у слабкій, бо стоять перед шумними приголосними, через що реалізуються в звуках [х], [г], [з].

У багатьох мовах, зокрема в російській, білоруській, польській, німецькій, слабкою позицією для приголосних є положення в кінці слова. Внаслідок нейтралізації приголосних з'являються пари слів, які звучать однаково, але мають різне написання і значення: рос. *луг* [лук] і *лук* [лук], *гриб* [гр'ип] і *грипп* [гр'ип]; польськ. *pod* [pot] «*нід*» і *pot* [pot] «*нім*», *grad* [grat] «*град*» і *grat* [grat] «*стара річ*»; нім. *Bund* [bunt] «*союз*» і *bunt* [bunt] «*ністрямий*», *Rad* [rat] «*колесо*» і *Rat* [rat] «*пада*».

Як бачимо, у мовленні виступають уже не фонема, а їх представники, які називають **варіантами фонем, або алофонами** (від гр. *alio* «інший» і *phone* «звук»):

	Фонема	Алофон	Приклади
укр.	<е>	[e"]	<i>мене</i> [ме"не́]
	<т>	[д']	<i>молотьба</i> [молод'ба́]
рос.	<о>	[л]	<i>вода</i> [вда́]
	<в>	[ф]	<i>трав</i> [траф]

Варіанти фонем потрібно відрізнити від варіацій. **Варіації** фонем – це індивідуальні, територіальні й позиційні видозміни фонем, які не впливають на смисл, не ускладнюють сприймання.

Так, зокрема, кожному індивіду притаманна тільки йому властива вимова звуків (тембр, шепелявість, гаркавлення тощо). Це і будуть індивідуальні варіації фонем.

Орфоепічні особливості вимови характерні і для мовців певної території (полтавське пом'якшене [л'] ([мол'око]), галицьке м'яке шепеляве [сш] ([л'ві Усш'юц]) тощо). Такі варіації називають територіальними. Прикладом позиційних варіацій може слугувати акомодация голосних після м'яких приголосних (укр. *ляля* [л'а л'а], рос. *мял* [м'ал] тощо), а також перехід у російській мові звука [и] в [ы] після прийменників і префіксів, які закінчуються на приголосний: *идейный – безыдейный, исторически – предысторический, я с Иваном* [ја сыванъм].

Варіації – це «невинні відтінки», які не впливають на розуміння слів.

Отже, фонема як недоступна безпосередньому сприйняттю абстрактна одиниця протиставляється звукові як конкретній одиниці, в якій фонема матеріально реалізується в мовленні. Одній фонемі можуть відповідати декілька звуків. Образно кажучи, фонема – це «сім'я звуків» (наприклад, рос. фонема <о> реалізується в звуках [о], [л], [ъ]). Тому можна вважати правомірним визначення фонем як низки звуків, які позиційно чергуються і служать для розрізнення й ототожнення слів та морфем.

6 СПЕЦІАЛЬНІ ЗНАКИ ФОНЕТИЧНОЇ ТРАНСКРИПЦІЇ

Транскрипція (лат. transcription – переписування) – спеціальна система письма, яку застосовують для точного відтворення звукового або фонемного складу слів і текстів. Розрізняють фонетичну і фонологічну (фонематичну) фонологічну транскрипції.

Завданням фонематичної (або фонологічної) транскрипції є передати фонемний склад морфем, слів, текстів, тобто зафіксувати головні вияви фонем, незалежно від їх звукової реалізації в потоці мовлення. Саме тому в цій транскрипції не вживаємо знака наголосу, таких пунктуаційних знаків, як знак оклику, питання. Дужки, які позначають фонематичну транскрипцію, – //.

Для фонематичної транскрипції використовують точно визначену кількість знаків, що відповідає кількості фонем у мові. Для фонематичної транскрипції одиниць сучасної української літературної мови вживають 38 знаків: 32 на позначення приголосних фонем, шість – голосних.

Завданням фонетичної транскрипції є зафіксувати потік мовлення, тобто відобразити всі особливості вимови голосних та приголосних звуків, які спричинені звуковим оточенням, позиціями тощо. Вона ґрунтується на такому принципі: кожна буква позначає на письмі лише той самий звук, а кожен звук передається завжди тією самою буквою. Дужки, які позначають фонетичну транскрипцію, – [].

Спеціальні знаки фонетичної транскрипції

Маленькі (індексні) літери е, и, у	пишуться біля букви голосного звука для позначення вимови голосних у слабкій позиції: [чи ^е та́ју], [ни ^е зén'киї], [ро ^у зúмниї]
[^]	дужка для позначення одного звука [си ^е д̂жý], [бд̂жолá]
[:]	двокрапка: знак подвоєння звука [знан':á], [в'ід':іл]
[ǔ]	знак нескладової вимови [гн'іǔ]
[в]	знак складової вимови [водá]
[і]	знак нескладової вимови [гн'іі]
[j]	знак складової вимови [јод]
[']	знак позначення м'якості приголосного [с'ім]
[']	знак позначення напівм'якої вимови [в'іта́ју]
[´]	знак основного наголосу слова [голова́]

У фонетичній транскрипції, на відміну від фонематичної, фіксують не тільки головні, а й комбінаторні та позиційні вияви фонем, які з'являються у певному звуковому оточенні чи позиції. У ній обов'язково ставиться наголос, а ті слова, які не мають словесного наголосу, об'єднуються з акцентованою лексемою в одне фонетичне слово знаком ˇ. Наприклад: **за мною** [за_мно'йу], **іди ж** [іди'_ж]. Для позначення окличної і питальної інтонації вживаються знаки !?

У фонематичній і фонетичній транскрипціях використовують малі літери українського алфавіту. У транскрипції не вживаємо такі букви, які мають подвійне звукове (і фонемне) значення, адже **основним принципом транскрибування є відповідність: один символ = одне значення.**

Таким чином, букви **я, ю, є, ї, щ** не використовуються ні в фонематичній, ні в фонетичній транскрипціях, адже вони завжди позначають два звуки.

Але при цьому два звуки (і фонемі) букви **я (/йа/, [йа]), ю (/йу/, [йу]), є (/йе/, [йе])** позначають у таких випадках:

- на початку слова: **яма, юнга, єнот** (/йама/, [йа'ма]; /йунга/, [йу'нга]; /йенот/, [йе'но'т]);

- після апострофа: **зв'язати, б'ю, з'єднав** (/звйазати/, [звйаза'ти]; /бйу/, [бйу']; /зйєднав/, [зйе'дна'ў]);

- після м'якого знака: **мільярд, Нью-Йорк, віньєтка** (/міл'йард/, [м'іл'йа'рд]; /н'йу'йорк/, [н'йу_йо'рк]; /він'йєтка/, [в'ін'йє'тка]);

- після букв на позначення голосних звуків: **заява, своє, мию** (/зайава/, [зайа'ва]; /своє/, [своє']; /мийу/, [ми'йу]);

- після букв **я, ю, є, ї**: **воюють, малює, зяяти** (/войу'йт'є/, [во'йу'йт'є]; /мал'єу'йє/, [мал'єу'йє]; /з'є'йати/, [з'є'йати]).

Не пишеться в транскрипціях також м'який знак, замість нього на позначення м'якості використовуємо діакритичний значок **ć**.

В українській графіці немає окремих букв на позначення приголосних звуків [з], [ж]. У транскрипціях використовуємо такі значки: **з** – на позначення передньоязиково-зубної свистячої афrikати (орфографічно цей звук позначають дві букви *дз*), **ж** – на позначення передньоязиково-ясенної шиплячої афrikати (в орфографічному записі – *дж*).

Не вживаємо в транскрипціях і великої літери, і пунктуаційних знаків: коми, крапки, тире, двокрапки, крапки з комою. За допомогою цих пунктуаційних знаків на письмі передають паузи.

У транскрипціях прийнято позначати велику паузу знаком || (у кінці речення, тобто на місці крапки, знака оклику чи знака питання), а малу паузу – знаком | (на місці коми, тире, двокрапки, крапки з комою).

Оскільки у фонетичній транскрипції, крім головних виявів фонем, фіксують і їх варіанти, то у ній, на відміну від фонематичної, використовують ще такі знаки для позначення відповідних звуків:

- e^и - звук [e], наближений до [и];
- e^і – звук [e], наближений до [і];
- и^е – звук [и], наближений до [е];
- и^і – звук [и], наближений до [і];
- ї - звук [і] нескладовий;
- ў - звук [у] нескладовий;
- v - звук [в] губно-зубний;
- w – звук [в] двогубний;
- o^у – звук [о], наближений до [у].

Зразки запису слів у фонетичній транскрипції

[полта́ва]	слово записується у квадратних дужках, з малої букви; букви, що позначають звуки, між собою не з'єднуються
[че ^и рка́си] [жи ^е то́ми ^е р]	скісна риска над голосним позначає наголос; маленька буква вгорі праворуч указує, до якого звука наближається вимова
[луц'к]	скісна риска вгорі після приголосного позначає його м'якість
[м'іст]	['] передає пом'якшення приголосного перед і, ю, я
[запор'іж':а]	[:] передає подовжений звук
[дзіґа]	[⌒] дужка над дж, дз означає, що ці букви позначають один звук

1 Орфографічний запис тексту

Садок ріс на волі в глибокій долині. Та долина була не більша, як широка розколина в кам'яному ґрунті. Долина то звужувалася між кам'яними стінами, то розширювалася між крутими косогородами. А на дні тієї долини шуміла маленька річечка Боровиця по кам'яному дну, падаючи з каменя на камінь, й вливалась у Рось... (І.Нечуй- Левицький).

2 Фонологічна транскрипція

/садок р'іс на волі у глибокій долин'і || та долина була не біл'ша | йак широка розколина у кам'яному ґрунт'і || долина то звужувалас'а між кам'яними ст'інами | то розшир'увалас' між крутими косогорами || а на дн'і т'ійейі долини шуміла мален'ка р'ічечка боровиц'а по кам'яному дну | падайучи з камен'а на камін' | і уливалас' у рос' /

3 Фонетична транскрипція

[садо'к р'і'с на'во'л'і у'гли'бо'к'ій доли'н'і || та'доли'на була' не'б'і'л'ша | йак'широ'ка розко'ли'на на кам'яно'муґру'н'т'і || доли'на то'звужувалас'а між'кам'яни'ми'с'т'і'нами | то'рош:'и'р'увалас'

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- 1 Головин, Б. П. Введение в языкознание [Текст] / Б. П. Головин. — М. : Высшая школа, 1963. — 303 с.
- 2 Дорошенко, С. І. Вступ до мовознавства [Текст] / С. І. Дорошенко, П. С. Дудик. — Київ : Вища школа, 1974. — 295 с.
- 3 Кодухов, В. И. Введение в языкознание [Текст] / В. И. Кодухов. — М. : Просвещение, 1987. — 288 с.
- 4 Кочерган, М. П. Вступ до мовознавства [Текст] / М. П. Кочерган. — Київ : Видавничий центр «Академія», 2000. — 361 с.
- 5 Маслов, Ю. С. Введение в языкознание [Текст] / Ю. С. Маслов. — М. : Высшая школа, 1987. — 272 с.
- 6 Реформатский, А. А. Введение в языковедение [Текст] / А. А. Реформатский. — М. : Просвещение, 1967. — 536 с.
- 7 Семчинський, С. В. Загальне мовознавство [Текст] / С. В. Семчинський. — Київ : АТ «Око», 1996. — 327 с.
- 8 Ющук, І. П. Вступ до мовознавства [Текст] / І. П. Ющук. — Київ : Рута, 2000. — 126 с.